

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum Nagel, A.H.M.

Citation

Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83482> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.

Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Issue Date: 2020-01-29

7 Amsterdam, 1939-1942: Werk en privé raken verstrengeld

Kristallnacht, de nacht van 9 op 10 november 1938, maakt Spier definitief duidelijk dat zijn geboorteland voor Joden niet meer veilig is. Hij betaalt een groot bedrag aan de Duitse staat voor een zogenoemd *Reichsfluchtsteuer* en mag legaal met een grote container naar Nederland verhuizen. Zijn zus Alice Krijn-Spier maakt een kamer voor hem vrij in de fraaie woning aan het Muzenplein 1 te Amsterdam, waar zij met haar gezin woont.¹ Spier voelt zich meer dan welkom, maar ook bezwaard. Na het bezoek van zijn twee kinderen (deels in Zandvoort doorgebracht), verhuist hij in juli 1939 naar de Scheldestraat 139^I. Na verloop van een paar maanden is ook daar de woonsituatie niet meer optimaal.² Via gemeenschappelijke kennissen komt hij in contact met de familie Nethe. In hun woning aan de Courbetstraat 27^{III}, waar hij vanaf medio september 1940 staat ingeschreven, leert hij Etty Hillesum kennen.³

Gedurende de drieënhalve jaar die de psychochiroloog in Nederland woont, raken zijn werk en privéleven meer met elkaar verstrengeld dan ooit in Frankfurt am Main en Berlijn het geval is geweest. Niet meer omringd door een schare vertrouwde vrienden en bekenden, ziet Spier zich gedwongen een nieuw sociaal netwerk op te bouwen. In betrekkelijk korte tijd lukt het hem een kennissen- en vriendenkring om zich heen te verzamelen, waarin met name de hand-leeskunde (§ 7.1, § 7.3.1, § 7.4) en muziek (§ 7.3.2) centraal staan en velen van zijn liefde voor Hertha Levi op de hoogte zijn (§ 7.2). Zijn Nederlandse vrienden en vriendinnen nemen na zijn heengaan bedroefd maar dankbaar afscheid van een geliefd man (§ 7.5).

7.1 Zelfs met een goed netwerk lukt het niet om *Kinderhände* uitgegeven te krijgen

Direct na aankomst in Amsterdam heeft Spier eindelijk de rust om dagelijks een paar uur te besteden aan het boek dat hij al lang wil schrijven. Het moet een inleiding worden tot de psychochirologie. Zijn leerlingen zitten er al jaren op te wachten. Op maandag 27 februari 1939 begint hij te schrijven en binnen de kortste keren ligt er een manuscript. Begin juni neemt Spier contact op met Johan van Tricht van Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, een bekende uit de Iris-Verlag periode. Anderhalve maand later kan hij de uitgever berichten dat Jungs secretaresse het manuscript gunstig heeft beoordeeld.⁴ Zij is ervan overtuigd dat Jung

¹ Volgens Ruth Busse was haar vader in januari 1939 naar Nederland gegaan (JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier). Vanaf 8 maart 1939 stond Spier ingeschreven als woonachtig bij zijn zus en zwager Krijn-Spier. Vermoedelijk kwam hij ergens eind februari 1939 aan, zie noot 56.

² Alexandra Nagel, 'Scheldestraat 139-I, Amsterdam', in: Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 4: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2018, 141-147.

³ Op 13 september 1940 werd Julius Spier ingeschreven op het adres van de familie Nethe. Dit uit Duitsland gevluchte gezin bestond uit Erich Nethe (1893–1969), Maria Anna Nethe-Reiss (1898–1975) en hun zoons Hans Werner Nethe (1924–2003) en Erwin Nethe (1930–1980).

⁴ Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 8 juni 1939, en van Spier aan Van Tricht, 27 juli 1939 (signatuur VLS/MM1898L-005339, archief Literatuurmuseum, Den Haag; alle volgende verwijzingen naar

een voorwoord zal willen schrijven. Allengs worden tekeningen gemaakt om de nodige beschrijvingen van handvormen te illustreren.⁵ Een lang, slepend proces volgt.

Op 15 augustus 1939 reist Spier voor een maand naar Engeland. Hij ontmoet er zijn voormalige leerling Hertha Levi tot wie hij zich sterk aangetrokken zal gaan voelen.⁶ Levi heeft in Berlijn een opleiding tot pianolerares gevolgd en in mei 1938 de gelegenheid gekregen om naar Manchester uit te wijken. Mogelijk is het boek-in-wording de aanleiding voor Spiers overstek naar Engeland. Of er speelt een combinatie van factoren: het manuscript (dat hij Levi misschien persoonlijk wil overhandigen), zijn verliefdheid op Levi (indien die voorafgaand aan het bezoek is ontvlamd), zijn broer Arthur (die begin juli 1939 zijn zoon heeft verloren⁷) en het aanhalen van contacten met naar Londen uitgeweken bekenden. Vast staat dat Spier tijdens zijn verblijf zijn goede bekende van de rechtbank in Berlijn bezoekt, de grafoloog Hans Jacoby. Na zijn tweede bezoek aan Jung in Zürich, in de zomer van 1936, is Jacoby naar Londen getrokken en daar getrouwd met de Joodse, eveneens gevluchte, Marianne Goldschmidt. Net als diverse andere uit Berlijn afkomstige Joden maken de Jacoby's deel uit van de Jungiaanse kring in Londen.

Vlak voordat beide mannen elkaar spreken, heeft Jacoby in de Britse hoofdstad een boek over grafologie gepubliceerd, *Analysis of handwriting* (1939). Zoals Spier Jungiaans psychologische elementen incorporeert in het analyseren van handen, doet Jacoby dat in zijn analyse van handschriften. Twee jaar eerder heeft Jung Jacoby's werk aanbevolen bij zijn vaste uitgever Rascher Verlag.⁸ Spier en Jacoby moeten hun persoonlijke ervaringen met het schrijven en de zoektocht naar een uitgever hebben besproken, want via beider bemiddeling leggen kort daarna Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij en George Allen & Unwin met elkaar contact in verband met Spiers manuscript. Ook Rascher Verlag raakt hierbij betrokken, de uitgeverij waar Jung Spiers werk heeft aanbevolen.⁹ Alle inspanningen ten spijt – met inbegrip

correspondentiestukken tussen Spier en Van Tricht dragen hetzelfde signatuurnummer); Nagel, 'Uitgever Julius Spier en Iris-Verlag', 240, 246. Spier en Van Tricht raakten bevriend (brief van Henny Tideman aan Johan van Tricht, 6 oktober 1942; signatuur VLS/MM1989L-005362, archief Literatuurmuseum, Den Haag).

⁵ De tekenaar F. Wolfgang W. Simon (1906–1979) kwam in 1935 vanuit Berlijn naar Amsterdam. In meerdere correspondentiestukken komen de illustraties ter sprake, onder andere in een brief van Spier aan Van Tricht, 25 november 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Deze brieven gaan over betalingen en het versturen en zoekraken van materiaal. Simon zal Spier goed hebben gekend: hij maakte een post mortem tekening van Spiers gezicht en handen (objectnummers F004422 en F004423, Joods Historisch Museum, Amsterdam; archief Paulien Bom-Bos).

⁶ Over Hertha R. Grove-Levi (Altona, 8 augustus 1916 – Newtown, PA, 24 januari 2014) zie Nagel, 'Herta Levi', 93–106.

⁷ Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 6 november 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Een paar maanden later, op 1 november 1939, zou Arthur Spier zelf komen te overlijden. Om die reden probeerde Spier opnieuw een bezoekersvergunning voor Engeland te verkrijgen. Dit verzoek werd afgewezen. De zoon van Arthur M. Spier, was Norman Arthur Spier (1908–1939).

⁸ Paul Bishop, 'On the history of analytical psychology: C.G. Jung and the Rascher Verlag', *Seminar* 34(4), 1998, 364–387, 367.

⁹ Brief van Carl G. Jung aan Julius Spier, 23 november 1939; brief van Spier aan Jung, 28 november 1939 (documenten Hs 1056:8705 en 8225, archief ETH, Zürich).

van de welwillendheid van Vera barones von der Heydt¹⁰ –, lukt het niet om *Kinderhände* uitgegeven te krijgen. In juli 1940 kan Van Tricht eindelijk berichten waarom. Het is voor emigranten, lees Joodse emigranten, in Nederland onmogelijk geworden om boeken te publiceren.¹¹

Hetzelfde probleem speelde voor Jacoby al in 1937 in Zwitserland. Aangezien er destijds in Duitsland een verbod werd verwacht “von allen, auch im Auslande erschienen, Büchern von Juden” stelde Rascher Verlag aan Jung de vraag of hij wist of Jacoby “Nichtarier” was.¹² Natuurlijk is Herr Jacoby geen ariër, had Jung dezelfde dag aan de uitgeverij laten weten en te kennen gegeven het te zullen betreuren indien Rascher Verlag om die reden het werk van Jacoby zou afwijzen. Maar Rascher Verlag, onvermurwbaar, besloot Jacoby’s manuscript niet uit te geven en neemt drie jaar later hetzelfde besluit inzake Spier. Teleurgesteld laat Spier het project liggen, totdat hij in februari of maart 1942, de oorlog is twee jaar in volle gang, in gesprek raakt met de uitgever F.G. Kroonder.¹³ Alhoewel er afspraken met Kroonder zijn gemaakt en Spier betalingen aan hem heeft gedaan, is het tijdens Spiers leven nooit tot een uitgave van zijn manuscript gekomen.

7.2 Spier is oprecht in zijn liefde voor zijn voormalige leerling Hertha Levi

Julius Spiers weerzien in Engeland met de drieëntwintigjarige Hertha Levi heeft gevoelens tussen de twee aangewakkerd van wel laten ontvlammen. Het verlangen om in elkaars nabijheid te zijn, neemt hevige vormen aan. Ze schrijven elkaar bijna dagelijks. De verzending van de brieven verloopt omslachtig via Zwitserland. Tot beider verdriet zorgt een haperende postverbinding voor onregelmatigheden in de stroom van bestellingen. Met uitzondering van twee

¹⁰ Brief van Allen & Unwin aan Spier, 10 april 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag): “Sie werden durch Fr. Herta Levy [sic] erfahren haben, dass sich diese durch Vermittlung einer gemeinsamen Bekannte, Baronin v.d. Heydt, an mich gewandt hat, um Sie in der Verfassung Ihres Vertrages mit Rascher zu beraten.” Vera von der Heydt-von Schurabach (1899–1996) had Jung in 1922 leren kennen. Na haar scheiding in 1927 was zij naar Berlijn teruggekeerd en zes jaar later naar Londen verhuisd (John Skinner, ‘Obituary: Baroness Vera von der Heydt’, *Independent*, 22 november 1996, URL <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-baroness-vera-von-der-heydt-1353602.html>, geraadpleegd op 22 september 2018). Mogelijk had Spier haar voor het eerst in Zandvoort ontmoet, tijdens een zomervakantie met zijn gezin terwijl zij nog getrouwd was met Eduard baron von der Heydt (1882–1964) en in een grote villa in Zandvoort woonde. Maar het kan ook zijn dat Spier en de barones elkaar in Zwitserland of Berlijn hebben leren kennen, of via haar neef, de psychoanalyticus en kunstverzamelaar Werner Münsterberger (1913–2011). Zie de brief van Spier aan Van Tricht, 7 juni 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag); Hillesum, *Het Werk*, 154 (21 november 1941), 409 (4 juni 1942).

¹¹ Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 31 juli 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

¹² Bishop, ‘On the history of analytical psychology’, 368. Zie verder de brieven van Hans Jacoby aan Carl G. Jung, 16 januari 1937, aan Marie-Jeanne Schmid (de secretaresse van Jung), 16 april 1937 en van Schmid aan Jacoby, 21 april 1937 (documenten Hs 1056:5590, 5593 en 6185, archief ETH, Zürich).

¹³ Hillesum, *Het Werk*, 317 (28 maart 1942), 760 noot 317; brief van Henriëtte M. Tideman aan Johan van Tricht, 9 mei 1943 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Van Tricht schreef Fernando G. Kroonder (1912–1993) jaren later, toen Rascher Verlag opnieuw belangstelling toonde om *Kinderhände* te publiceren (zie § 12.1 noot 6).

complete en twee incomplete brieven is helaas niets van deze correspondentie bewaard gebleven. Wel zijn deze vier bewaarde documenten, geschreven door Spier, uitermate informatief.¹⁴

7.2.1 *Spier tracht Levi naar Nederland te halen als assistente bij zijn werk*

Zo blijkt uit de eerste brief dat Spier vrij snel na zijn terugkeer in Nederland Levi heeft gevraagd om met de handschoen met hem te trouwen. De hoop is dat zij op deze manier toestemming zal krijgen om naar Nederland te komen en dat ze zich samen, later, in Londen kunnen vestigen. In dit schrijven van 29 september 1939 somt Spier aanvankelijk alle redenen op die hij kan bedenken waarom een huwelijksverbintenis géén goed besluit is. Bijvoorbeeld het grote leeftijdsverschil. Vervolgens weerlegt hij een voor een de door hemzelf opgeworpen argumenten om niet te trouwen. Gezien de oorlogssituatie lijkt een huwelijk de beste oplossing. Spier legt ook uit dat hij Levi niet permanent aan zich wil binden. Zodra de omstandigheden weer beter zijn, moet ze vrij haar weg kunnen gaan:

Und sieh, ich habe mir alle Einwände dagegen überlegt! Wichtig ist natürlich, zu wissen, ob wir uns die evtl. spätere Niederlassung in London erschweren, oder gar unmöglich machen durch die Heirat; das musst du [sic] dich erkundigen. Und ebenso müssen wir uns darüber klar sein, dass Du durch die Heirat jetzt, die durch die Umstände notwendig wird, nicht für immer an mich gebunden sein darfst, des grossen Altersunterschieden wegen, sondern Du musst die Möglichkeit haben, wieder allein zu leben, wenn der Krieg einmal zu Ende ist und es dann in Deinem Interesse liegen wird, Deine Zukunft nicht festgelegt zu haben; diese Voraussetzung ist für mich selbstverständlich. Dagegen könnte man einwenden: Ja, durch die Heirat wird die Bindung ja nur noch stärker, aber glaubst du vielleicht, sie wird geringer, wenn wir jetzt so weiter leben, wie bisher, getrennt, voller Sehnsucht, einsam und nur an einander denkend! Ich glaube, sie wird dadurch nur stärker! (...) Andererseits würden wir wahrscheinlich beide, alles, was noch kommen kann, viel besser ertragen, wenn wir zusammen sind, als wenn wir getrennt bleiben. Wir wissen ja beide, wie die Sorge um den Anderen, das tägliche warten auf Nachricht, zermürbt.¹⁵

Verliefd en overtuigd door Spiers overredingskracht gaat Hertha Levi op het aanbod in. Echter, op het moment dat ze in de ambassade is om de laatste handtekening te zetten, is haar

¹⁴ De brieven van Spier aan Levi zijn gedateerd 29 september 1939 (incompleet), 31 januari 1940, 18 februari 1940 (incompleet) en 21 april 1940 (vergelijk Nagel, 'Herta Levi', 105-106). Deze eerste brief schreef Spier vanuit de woning van Fri Heil-Verver (zie noot 58). Voor de derde brief gebruikte hij postpapier van Hotel des Deux Villes gelegen aan het Buitenhof in Den Haag. (Spier was 16-20 januari 1935 in hetzelfde hotel voor consulten bereikbaar, zie zijn advertentie in *Het Vaderland*, 15 januari 1935; vergelijk § 10.6.) In deze brief verwees Spier naar een cursus die hij in Den Haag zou geven en een ontmoeting met een cursiste. Verder blijkt uit de brief dat Hertha Levi hem met een schrijven van haarzelf diep had geraakt.

¹⁵ Brief van Spier aan Levi, 29 september 1939 (archief Michael Freyhan).

arm als verlamd. Ze is niet in staat om te tekenen en zo vindt het voorgenomen huwelijk op het laatste moment geen doorgang.¹⁶

Wanneer deze gebeurtenis plaatsvindt en Levi onverrichter zaken naar huis terugkeert, is onbekend. Mogelijk is het in oktober 1939 en probeert Spier daarna Levi als zijn assistente naar Nederland te halen, maar het kan ook zijn dat de trouwplannen parallel lopen met de aanvraag die Spier voor Levi's overkomst heeft ingediend. "[Ich habe] mein Antrag gestellt", schrijft hij in november 1939 aan een vriendin, wier naam onbekend is en over wie in de volgende paragraaf meer naar voren komt, "um eine ehemalige Schülerin von mir als Hilfe für meine Arbeit und für einen dann einzurichtenden Haushalt hierher zu bekommen".¹⁷ Van Tricht verleent hulp bij de aanvraag. Spier bedankt hem voor zijn "freundlichen Bemühungen in der Sache Herta Levi".¹⁸ Deze poging mislukt eveneens. Spiers 'verre verloofde' verlaat Engeland uiteindelijk pas in 1954. Het besef dat ze van elkaar gescheiden zullen zijn zolang de oorlog duurt, moet voor zowel Spier als Levi een groot verdriet zijn geweest.

7.2.2 Spier informeert Levi over een nieuwe leerling, Henny Tideman

In de derde bewaard gebleven brief schetst Spier zijn eerste ontmoeting met een van de vriendinnen die hem in Amsterdam erg na komt te staan: Henny Tideman.¹⁹ Het treffen heeft plaatsgevonden vlak na Spiers terugkeer uit Londen, toen hij "immerzu traurig" was en om zijn zinnen te verzetten naar een Balinese dansvoorstelling in Haarlem is toegegaan:

Auf dem Rückweg in der Tram sass ich einer Dame gegenüber, die ich sehr sympathisch fand. Als sie ein broschiertes Buch mit den Fingern aufreissen wollte, was ich einfach nicht sehen kann, bot ich ihr wortlos mein Messer an; wir sprachen kein Wort mit einander; ich sah mir aber Ihre Hände an und dachte, die wird singen. An der Endstation stiegen wir als Einzige aus und da fragte ich sie, wo wir eigentlich seien, da ich diese Tram nicht kannte. Wir sprachen dann etwa auf der Strasse 2 Minuten zusammen und ich fragte sie, ob sie singe. Auf die Frage, wieso ich das meine sagte ich ihr, dass ich ihre Hände angesehen habe. Darauf sagte sie, sie kenne auch einen Graphologen. Wen? Hans Jacoby. Auf meinen Bericht, dass ich den gerade im London gesprochen hätte, ging sie etwas aus ihrer Reserve heraus und sagte mir, dass seine Frau die Tochter ihrer Stiefmutter, einer Jüdin, (sie ist rein christlich) sei! Dann sagte ich, da müssten wir uns doch mal kennen lernen und da gab sie mir etwas zögernd ihre Adresse. Ich rief sie aber erst etwas 4 Wochen später an und danach kam sie zur Konsult. Und wurde Schülerin, sehr eifrig, und begabt. Dabei mit einer sehr schönen

¹⁶ Nagel, 'Herta Levi', 104-105. Levi had iets vergelijkbaars eerder meegemaakt. Op de middelbare school was zij een keer niet bij machte geweest om na een bevel de *Heil Hitler*-groet uit te voeren. Ter voorkoming van problemen had Levi's vader haar na dit incident direct van school gehaald (Nagel, 'Herta Levi', 97).

¹⁷ Brief van Spier aan Levi, 21 april 1940 (archief Michael Freyhan).

¹⁸ Spier aan Van Tricht, 11 november 1939; vergelijk de brieven van Van Tricht aan Spier, 21 november 1939, en 25 november 1939, (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

¹⁹ Over Henriëtte Maria Tideman (Soerabaia, 7 januari 1907 – Zeist, 6 november 1989) zie Alexandra Nagel, 'Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 159-167, 160-162.

Stimme behaftet, solid musikalisch und eine ganz reiner, unverdorbener, aufs Wesentliche gerichteter[,] religiöser Mensch. Sie hat sich auch mit meiner Schwester angefreundet, und ist hier im Hause allseits beliebt.²⁰

Exact dezelfde anekdote beschrijft Henny Tideman in 1985-1986 uitgebreid vanuit haar perspectief (zie § 11.4.4). Als een door God gestuurd toeval reisden Julius Spier en zij met de laatste tram van dinsdag 26 september 1939 van Haarlem naar Amsterdam. Spier had tegenover haar gezeten, waardoor hij gedurende de rit ruim de gelegenheid had om haar handen te observeren. Ze stapten als laatsten bij de eindhalte uit. De onbekende medereiziger had de weg gevraagd en een praatje geïnitieerd. Hij zei haar dat zij goed kon zingen maar dat ze geen zangeres was, dat had hij aan haar handen gezien. Volhardend had Spier de conversatie met de terughoudende Tideman gaande gehouden. Tot beider verrassing bleken ze toen iemand gemeenschappelijk te kennen: Hans Jacoby, Spiers voormalige collega bij de rechtbank in Berlijn en Tidemans ‘stiefzwager’! Eenmaal thuis had Tideman, de oudste dochter van theosofische ouders en lerares pedagogiek aan de 2^e Amsterdamsche Christelijke Nijverheidsschool voor Meisjes, onmiddellijk naar haar stiefzus Marianne Jacoby-Goldschmidt geschreven. Per omgaande was er bericht terug, waarna Tideman het contact met de vreemde Duitser durfde aan te gaan. Spier las haar handen en vroeg of zij iets voor hem wilde zingen. Toen hem dat beviel, vroeg hij of zij vriendschap met hem wilde sluiten, ‘zonder seks’ want hij had een verloofde in Londen.

Uit de beschrijvingen van deze kennismaking komt naar voren dat het handlezen voor Spier een tweede natuur is geworden en dat muziek nog steeds van essentieel belang is in zijn leven. Hij zoekt zijn contacten erop uit en gebruikt waarschijnlijk vaak zijn talent om te zien of hij op een betekenisvolle manier met iemand een vriendschappelijke verbintenis kan aangaan. Over andere nieuwe, in Amsterdam aangegane contacten volgt hierna meer. Eerst terug naar Spiers relatie met Hertha Levi.

7.2.3 *Spier wil tegenover Levi een zuiver geweten hebben*

De vierde bewaarde brief beschrijft de wandeling die Spier op de vroege zondagmorgen van 21 april 1940 maakte in een kleine villawijk, een half uur reizen van Amsterdam. In gedachten en hart heeft hij zijn “geliebtes Leben, Du!” de stille, fleurige wandeling laten meebeleven:

[Ich] bin durch die Sonntagsstillen Strassen gewandelt [sic] an blinkenden Gärten vorher: mit Blumen in leuchtenden Farben, tiefgrünen Rasen, blühenden Bäumen und Sträuchern, spielenden Kindern, ruhenden Menschen in Gartenstühlen oder auf weit offenen Veranden! Dann weiter in die ringsum liegenden jungen und zum Teil alten, stillen Wäldern, deren Bäume sich mit jungem Grün bedecken, – und überall, überall, in jedem Hauch, in jedem Strahlen warst du mit mir, in mir, neben

²⁰ Brief Spier aan Levi, 31 januari 1940 (archief Michael Freyhan). Marianne Jacoby-Goldschmidt (1908–2005) was de dochter van de tweede vrouw van de vader van Henny Tideman.

mir! Alles hast du miterlebt, und alles mitgenossen! Viele Gedanken gingen mir durch Gehirn und Herz, und lange, lange hab ich zu dir gesprochen als ich diese blühenden Garten, die ruhenden Menschen, den tiefblauen Himmel und die weiten, geheimnisvoll leuchtenden Wälder sah, dieses einzige Bild des tiefsten Friedens[.]²¹

Bij het zien van dat diepvredige beeld, wordt Spier, doordat elders in de wereld de vernietigende krachten van de oorlog zijn ontketend, plotseling bevangen door een “heiliger Schauer” en “tiefe Trauer”.²² De enige remedie tegen het opgelaaide kwaad, zo wordt hij zich gewaar, is een sterk hart, een reine ziel en een schoon geweten. Daarop heeft Spier naar de heldere, grote (“grossen”), vredige hemel gekeken en gebeden:

[L]ass mich rein werden, nur alle guten Kräfte in der Stunde der Gefahr gegenwärtig zu haben. Und ich sah in mich, prüfte mich auf Herz und Nieren, sah in die äussersten Ecken meiner Seele und meiner Gedanken, wo noch ein Rest von Unklarheit oder Unreinheit sitzen konnte[.]²³

Op dat moment dacht Spier aan een vriendin in een sanatorium met wie hij gemiddeld eens in de drie weken correspondeert. Het verlangen naar een zuiver hart en geweten ten aanzien van Hertha Levi maakt dat hij Levi nu over het bestaan van deze vriendin op de hoogte brengt. Hij schrijft zijn geliefde dat hij in november 1939 aan deze zieke vriendin heeft laten weten dat hij een aanvraag heeft ingediend om haar, Levi, naar Nederland te kunnen halen, opdat zij hem bij zijn werk zal kunnen helpen. De kurende vriendin heeft op haar eigen, eerlijke wijze gereageerd “ob ich dabei auch bedächte, dass ich diese Hülfe dann unter Umständen später nicht mehr loswerden könnte”.²⁴ Onlangs vroeg ze “wieviel Herzen ich hier schon gebrochen hätte und wie oft ich eingeladen wäre”.²⁵ Spiers antwoord luidde dat hij in Amsterdam een zeer teruggetrokken, arbeidzaam leven leidt, weinig wordt uitgenodigd en een dagelijkse correspondentie voert met de vriendin voor wie hij de aanvraag heeft ingediend.

De vriendin in het sanatorium, zo weet Spier, hangt “in unverminderter Liebe und Treue” aan hem.²⁶ Het merkwaardige is nu dat zijn gevoelens voor haar op geen enkele wijze zijn veranderd en niet in conflict zijn met zijn gevoelens voor Hertha Levi. Het laatste jaar dat hij in Berlijn was, had hij de zieke bijna iedere zondag gezien. In tegenstelling tot de meeste van zijn andere vriendinnen was zij bezorgd om hem geweest. Het samenzijn met haar had hij na een week “voll Spannungen von [nach] mich begehrender Erotik der vielen Frauen in B. [Berlin]” als een reinigend bad ervaren.²⁷ Hij heeft haar lief, bekend hij, maar

²¹ Brief van Julius Spier aan Hertha Levi, 21 april 1940 (archief Michael Freyhan).

²² *Ibidem*. Vergelijkbare natuurbelevingen van Etty Hillesum heeft Piet Schrijver in verband gebracht met *Innere Immigration*, “een zich geestelijk verwijderen van de actuele sociaal-politieke (wan)toestanden” (Piet Schrijver, ‘Etty Hillesum in joodse contexten’, in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in facetten*, 37-55, 40, 42).

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

es war und ist in unserer Beziehung nichts von der Leidenschaftlichkeit, von der Gelöstheit und dem Kennen der letzten Dinge wie zwischen Dir und mir, und natürlich kann sie nicht den Anteil an meiner Arbeit nehmen, wie du, obwohl sie ernsthaft, ehrlich und hingegeben daran interessiert ist. Obwohl sie ungemein sicher und schönhaft in all ihrer Äusserungen ist, weiss ich, dass ich in ihrem Leben einen Wendepunkt bedeute, dass ich ihr Licht, Freude, Glück und Glauben in ihr bis dahin ganz freudeloses Dasein gebracht habe.²⁸

Na deze biecht is er nog iets wat Spier van het hart moet. De sanatoriumvriendin heeft hem herinnerd aan een Oostenrijkse vrouw met wie hij met Pasen 1937 vier dagen in de bergen doorbracht. Die dagen, de enige die hij ooit met deze vrouw samen was, waren de mooiste dagen in haar leven.

Tegen het eind van het lange epistel legt Spier uit dat hij Hertha over de vriendin in het sanatorium al veel eerder wilde schrijven. De drang om werkelijk de pen ter hand te nemen, heeft hij nog niet zo sterk ervaren als op deze dag van de mooie wandeling. Hij heeft het gevoel dat zijn *Geliebtes* in Engeland de hele dag heeft meebeleefd, dat zij iets heeft bespeurd van zijn diepe gevoelens en erdoor is geroerd. De ontboezeming eindigt met de opmerking dat er tussen de vele vreselijke Nederlandse woorden één mooi woord is: blij. “[I]k ben blij, das heisst: ich bin mehr als glücklich. Also: ik ben blij, dass du da bist und dass ich dich spüre und in mir habe und dass du der Inspirator bist meiner besten Gedanken!”²⁹ Is getekend, “Dein Mann”.³⁰

Uit deze brief komt Spier naar voren als een gepassioneerde, emotionele man. Een ‘vrouwenman’, die ergens ijdel laat weten hoeveel indruk hij op vrouwen heeft gemaakt. De diepe ontroering, die in de eerder geciteerde brief aan Maria Proelss tot uitdrukking kwam (§ 5.1.1), valt opnieuw waar te nemen in dit schrijven aan Hertha Levi. Later zou Etty Hillesum vergelijkbaar sterke gevoelens in hem losmaken.³¹ Mogelijk hebben de ingrijpende gevolgen van het nazibewind de turbulentie van Spiers gevoelsleven versterkt.

Wat verder opvalt, is dat Spier in de brief bijna spelenderwijs de door hem intuïtief gevoelde nabijheid van Hertha Levi vermeldt. Ook opmerkelijk is een diep ethisch en religieus besef. Spier was zich sterk bewust van de oorlog op het moment dat hij door de schoonheid van het voorjaar werd overmand en zijn hart overliep van liefde voor de onbereikbare, jonge vriendin in Engeland. Hij bad. Hij bad, opdat hij een steentje kon bijdragen om het kwaad in de wereld te verminderen. Was deze drang om te bidden ontstaan onder invloed van de ontluikende vriendschap met de christelijke Henny Tideman, de “ganz reiner, unverdorbenere,

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ In respons op een brief van Hillesum schreef Spier aan Hillesum op 12 augustus 1941: “Ihr Brief streichelt mich und regt mich zu vielerlei an (...) Ich freue mich so sehr mit Ihren Briefen und je länger, je lieber!” (Ria van den Brandt & Alexandra Nagel, “‘Driemaal ja en duizend keer nee!’ Julius Spier schrijft aan Etty Hillesum”, in: Smelik et al., *Etty Hillesum 1914-2014*, 93-103, 102). Een klein jaar later klonken Spiers woorden aan Hillesum intenser: “Ich habe mich schlimm an Sie gewöhnt”, “Du, es ist mir schwer ums Herz” en “Liebes, ich will weiter beten!” (Hillesum, *Het Werk*, 506 (7 juli 1942), 521 (15 juli 1942), cursivering AN).

aufs Wesentliche gerichteter[,] religiöser Mensch"?³² Versterkte de oorlog een meer religieuze zienswijze bij Spier? Een zienswijze die een jaar later zou doorwerken op Etty Hillesum en in cursusaantekeningen zijn weerslag zou vinden?

7.3 De Spierclub ontstaat onder druk van de oorlog

Vanaf het moment dat Spier in Nederland is, gaat hij te werk op de wijze die hij gewend is. Hij geeft talloze privéconsulten en trekt leerlingen aan voor wie hij binnen de kortste keren wettelijke cursusbijeenkomsten organiseert. Sommige contacten vraagt hij om hulp. In samenspraak met Spier stuurt Van Tricht bijvoorbeeld brieven naar de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort, de Rotterdamse Kunstkring en de Amsterdamse Psychologische Kring om daar belangstelling te wekken voor een lezing of cursus psychochirologie.³³ Het mag niet baten. Bij geen van de drie krijgt Spier voet aan de grond. In Amersfoort is de school in beslag genomen voor militair gebruik en kan men voorlopig geen cursussen geven. Niettemin hoopt de directeur "zur Zeit von den Mitteilungen Gebrauch machen zu können".³⁴

Ook het samen muziek maken in zijn vrije tijd zet Spier voort als voorheen. De mooie vleugel van Leo en Alice Krijn wordt veelvuldig gebruikt. Nadat Spier Etty Hillesum heeft leren kennen en via haar Han Wegerif, komt zijn uit Duitsland meegenomen vleugel, een Bechstein, in het pand aan de Gabriel Metsustraat 6 te staan en wordt dat een adres om regelmatig samen met anderen te musiceren. Etty Hillesums jongste broer, de virtuoze pianist Mischa Hillesum, verschijnt in beeld. Spier bezoekt de huisconcerten die de pianolerares Mien Kuijper-Canté voor Mischa organiseert.³⁵ Verder wordt er regelmatig gemusiceerd bij de familie Nethe, waar een piano in de woonkamer staat, af en toe bij Henny Tideman, die een kleine piano bezit, en bij Grete Wendelgelst.³⁶

Spiers vaste begeleider op de muziekbijeenkomsten is de organist en pianist Evaristos Glassner, wiens vader Joods is. Glassner is een paar maanden eerder dan Spier naar Amsterdam gevlucht. Van achterblijvers in Berlijn, vermoedelijk zijn moeder, heeft hij begrepen dat Spier,

³² Uit het citaat behorend bij noot 20.

³³ Brieven van Johan van Tricht aan Julius Spier, 5 en 18 oktober 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

³⁴ *Ibidem*. Directeur van de school was prof. dr. A. Carl Mennicke (1887–1959). Voordat Mennicke in 1933 uit Duitsland vluchtte, genoot hij bekendheid als leider van de Hochschule für Politik in Berlijn en vanaf 1930 als hoogleraar Sociale pedagogiek in Frankfurt am Main. Na de oorlog keerde hij naar Frankfurt am Main terug, alwaar hij aan de universiteit in zijn ambt werd hersteld.

³⁵ Wilhelmina J.A. (Mien) Kuijper-Canté (1898–1957) (Hillesum, *Het Werk*, 739 noot 146, 745 noot 187; Regenhart, *Mischa's spel*, 75-79, 133 en verder). Spier gaf Mischa Hillesum in december 1941 werk cadeau van Max Reger (1873–1916), de componist voor wie Maria Proelss zich jarenlang inzette (Adorno, 'Maria Proelss', 56; C.H., 'Maria Proelss', *Algemeen Handelsblad*, 26 april 1932; Regenhart, *Mischa's spel*, 138).

³⁶ Hillesum, *Het Werk*, 725 noot 44. De Duitse Margarethe (Grete) Blankenstein (1899–1985) was in februari 1939 in Keulen een vluchthuwelijk aangegaan met de weduwnaar Bart A.J. Wendelgelst (1878–1970) (Hillesum, *Het Werk*, 799 noot 650). Zij organiseerde muziekmiddagen bij haar thuis aan de Hectorstraat 31' en kwam vaak in gezelschap van Evaristos E. Glassner (1912–1988) naar andere muziekbijeenkomsten toe. Zij zong of speelde zelf niet.

die hij oppervlakkig kent uit de kring rond Maria Proelss en Hanni Rocco, naar Nederland zou komen. Nadat Glassner Spier op het Muzenplein heeft opgezocht, wordt hij een trouw bezoeker van de informele, muzikale ontmoetingen. Behalve Spier begeleidt Glassner vaak de zang van Henny Tideman en Adri Holm.³⁷

Holm is via het handlezen bij de muziekmiddagen betrokken geraakt. Zij is de dochter van een medicinale dropfabrikant uit Zeist en lid van de Evangelische Broedergemeente (Hernhutters). Ze heeft een opleiding gevolgd aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, de voorloper van de Gerrit Rietveld Academie, en is weefster.³⁸ Om zich artistieker te leren uiten, heeft Spier haar aangemoedigd te gaan zingen. Haar leven lang heeft Holm last van een extreem droge, schilferige huid, maar de behandeling van Spier zorgt ervoor dat ze een tijdlang van deze kwaal is verlost.³⁹ Onder de indruk van het handlezen begint Holm aan de cursus psychochirologie. Doordat haar Duits goed is – een gevolg van haar religieuze opvoeding – en ze van huis uit financieel onafhankelijk is, kan Holm gemakkelijk tijd vrijmaken om secretaressewerk voor Spier te verrichten. Net als Tideman wordt ze een goede vriendin van Spier.

Een andere persoon die vanuit de handleespraktijk de muzikale kring binnenrolt, is An Wolterbeek. Zij heeft als *Versuchsperson* met Spier kennisgemaakt en voert vervolgens een aantal therapeutische gesprekken met hem, waarna het contact vriendschappelijk wordt.⁴⁰ Wolterbeek speelt verdienstelijk viool. Voor haar werk zwaait ze de scepter in het kindersanatorium Lyndenstyn te Beetsterzwaag, in Friesland. Eind oktober 1941 brengt Spier haar daar een bezoek en op uitnodiging van Wolterbeek reist hij begin maart 1942 samen met Glassner en Tideman voor een ‘tournee’ naar het noorden af. De drie hebben een speciaal programma opgesteld voor de zieke kinderen en het personeel. Ondanks de bittere kou lijkt de onderneming op een kleine vakantie (afb. 11).

Glassner en Tideman, en af en toe Holm en Hillesum, vergezellen Spier ook naar muzieken handleesbijeenkomsten die georganiseerd worden door Jet Rümke-Everts in Bilthoven.⁴¹ Jet Rümke speelt altviool en in haar woning staat een concertpiano.

³⁷ Hillesum, *Het Werk*, 744 noot 178.

³⁸ Adriana Joanna Holm (Zeist, 4 april 1910 – Utrecht, 17 maart 1970) was de dochter van de in Marburg gepromoveerde scheikundige Felix H. Holm (1877–overleden na 1969), een van de twee compagnons van Kraepelin & Holm. Een door Adri Holm gebatikt tafelkleed staat afgebeeld in Otto van Tussenbroek, *Gebruiks- en siervoorwerpen in het binnenhuis*, Amsterdam: NV Uitgevers-Maatschappij Kosmos, 1933, 91.

³⁹ Hillesum, *Het Werk*, 717-718 noot 5.

⁴⁰ JWR in gesprek met Evaristos Glassner. Anna Caecilia (An) Wolterbeek (Amsterdam, 13 november 1895 – Utrecht, 18 mei 1989) was directrice van Lyndensteyn. Als gevolg van tegenstrijdige belangen van Lyndensteyn en het Bronovoziekenhuis in Den Haag – het sanatorium was een soort dependance van het ziekenhuis – had Wolterbeek het niet gemakkelijk in Friesland (Jan H.C. Baselmans, *Lyndensteyn*, Beetsterzwaag: Cornelia-Stichting, 1986, 57-59). Vanwege het verschil in geloof had de vriendschap tussen de protestantse Wolterbeek en een katholieke man indertijd niet tot een huwelijk geleid (email Gert Jan van Rhijn aan AN, 28 maart 2012). Wolterbeek bezocht Spier af en toe in Amsterdam (Hillesum, *Het Werk*, 146 (28 oktober 1941), 243 (19 januari 1942)).

⁴¹ Na haar scheiding verhuisde Jet Rümke-Everts in 1936 met haar drie zoons naar Bilthoven, waar ze jarenlang intensief betrokken was bij de Werkplaats van Kees Boeke. Spier mocht Jet Rümke erg graag en heeft haar meerdere keren in Bilthoven bezocht (gesprekken van AN met Ben Rümke en Philip Rümke, respectievelijk 20 maart 2018 en 16 april 2018; Hillesum, *Het Werk*, 459 (21 juni 1942); Bijlage 1, tabel 2, nrs. 20-29).

Zo groeit er langzaam doch gestaag een kring van vrienden en vooral vriendinnen rondom Spier. 'Tante Cor',⁴² de achternicht van Henny Tideman in Amsterdam bij wie Tideman een kamer huurt, noemt de groep spottend de 'Spierclub'. Echter, Tideman en de vriendinnen uit de hechte kern wanen zich uitverkorenen en gebruiken de Spierclub als een soort erenaam.

7.3.1 Vijf leerlingen vormen de Spierclub in enge zin

De kern van de vriendenkring rond Spier bestaat uit Adri Holm, Henny Tideman, Gera Bongers, Dicky de Jonge en Etty Hillesum. Alle vijf zijn gemotiveerd om de psychochirologie onder de knie te krijgen. Van dit clubje kent Holm Spier als eerste; zij volgt de lessen vanaf oktober 1939. Tideman volgt als cursiste een maand later. Bongers woont in Bloemendaal en is in 1940 door Tideman – de twee kennen elkaar van hun opleiding tot onderwijzeres – als proefpersoon meegekomen naar een les bij de familie Krijn thuis, waarna ze zich onmiddellijk heeft aangemeld voor de cursus.⁴³ De Jonge is een protégé van Tideman en volgt als nummer vier. Zij komt ook als proefpersoon naar het Muzenplein en bezoekt Spier voor een persoonlijk gesprek. Zodra zij vierhoog op een kamer is gaan wonen, regelt Spier binnen de kortste tijd dat de familie Nethe de rommelkamer op de bovenste verdieping van de woning vrijmaakt om deze aan De Jonge te verhuren. Nog altijd is de inmiddels hoogbejaarde, voormalige onderwijzeres verbaasd en blij dat Spier dit voor haar mogelijk maakte.

Als laatste komt Hillesum bij de kern van de Spierclub. Zij wordt door haar huisgenoot Bernard Meijlink,⁴⁴ die een relatie heeft met een zus van Gera Bongers, getipt om als proefpersoon naar een cursusbijeenkomst psychochirologie te gaan. Rond maart 1941 begint Hillesum de lessen te volgen, waarna ze snel opklimt in de leerlingenhierarchie en aan het eind van de zomer Holm van de bevoorrechte secretaressepositie verdringt. Holm blijft wel analyseverslagen uitwerken. De veranderingen gaan met een zekere strijd gepaard, want onder Spiers vriendinnen, De Jonge uitgesloten, leeft jaloezie omtrent zijn aandacht voor ieder van hen. Volgens Hans Werner, de oudste zoon des huizes van de familie Nethe, keken de dames zeer nauwkeurig naar wie wat deed:

Het waren soms net kleine kinderen. Als je op school de tas van de leraar mocht dragen, vond je dat heerlijk en waren de anderen jaloers dat jij dat mocht. Soms leek het daarop. Er kwamen vaak ruzies om. Soms heel harde ruzies onderling. Dan werd het weer bijgelegd. Spier 'managede' dat.⁴⁵

⁴² Hillegonda Cornelia (Cor) Hugenholtz (1871–1967), apothekeres, was de achternicht bij wie Henny Tideman vanaf september 1934 twaalf jaar lang inwoonde. Door een grote hal was Tidemans ruime zit-slaapkamer op het zuiden (en aansluitende badkamer) gescheiden van de rest van de woning. 'Tante Cor' en haar huishoudster hadden zo geen last van Tidemans zangstudie.

⁴³ Over Gerharda Johanna (Gera) Bongers (Wageningen, 20 januari 1914 – Kaapstad, mei 1994) zie: Hillesum, *Het Werk*, 729-730 noot 64; Van den Brandt & Nagel, "'Driemaal ja en duizend keer nee!'", 95 noot 13.

⁴⁴ Hillesum, *Het Werk*, 593-594 (6 februari 1942), 722 noot 20; vergelijk Bijlage 1, nr. 4.

⁴⁵ JWR in gesprek met Hans Werner Nethe.

De “graduele verschillen in adoratie” zouden, aldus Hans Werner, zijn geculmineerd in Hillesum.⁴⁶ Zij was de meest jaloerse en dominante van het stel. Als zestienjarige was hij getuige van menige ruzie tussen Hillesum en Spier, waarbij het met name draaide om aandacht die Spier te veel aan anderen zou hebben geschonken. Terugdenkend aan die tijd luidt de conclusie van Nethe junior in 1984:

Etty was dus eerst iemand die behandeld werd en groeide uiteindelijk uit tot, ik zou bijna zeggen, directiesecretaresse. Tot het hoogste wat je in deze wereld [van Spier] kon zijn. Ze stond dan ook bijna niet meer toe dat een ander iets mocht doen. Zij bepaalde wie wat mocht doen. Wat dat betreft stond Spier onder haar.⁴⁷

Toch is er binnen de kleine kring meer aan de hand geweest dan de strijd van de vriendinnen om de aandacht van hun vriend en mentor. Spiers vriendschap met de “onbedorven, op het wezenlijke gerichte, religieuze” Tideman brengt hem ertoe de Bijbel ter hand te nemen en zowel het Oude als Nieuwe Testament te lezen. Rond de jaarwisseling 1940-1941 begint hij in een blanco aantekeningenboekje passages uit de Bijbel over te schrijven en noteert de referenties naar specifieke passages.⁴⁸ Alles zonder in het boekje eigen overwegingen toe te voegen. Dit blijft hij doen tot ongeveer mei 1941. Maar ook daarna blijft de Bijbel binnen handbereik. De Jonge ziet hem vaak met het boek zitten. “Daar vond hij altijd wat in te studeren”, weet ze.⁴⁹ Een ander invloedrijk boek is Friedrich Rittelmeyers *Briefe über das Johannesevangelium* (1930/1932). Dagelijks leest hij er tweemaal in “wie in der Bibel”, bekent hij,

und wachse mit jeder Seite mehr in ihn hinein. Es ist mit dem Lesen dieses Buches etwas ungemein Beglückendes in mir wach geworden: die lebendige Liebe zu Gott und das Gefühl, das diese Liebe die vornehmste, umfassendste ist oder werden wird, von der aus erst die wirkliche, geläuterte Menschenliebe aus geht. Mit diesem Gefühl der Liebe zu Gott ist eine grosse Ruhe und eine unendliche Dankbarkeit für jede erfüllte Stunden in mein Herz eingezogen.⁵⁰

Spiers studie van de Bijbel – met veel aandacht voor het evangelie van Mattheus⁵¹ –, Rittelmeyers *Briefe über das Johannesevangelium* en andere christelijke literatuur kleuren op den

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Alexandra Nagel, ‘Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel – Etty Hillesum volgde hem’, in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 77-91, 84.

⁴⁹ Gesprek van AN met Dicky van de Heuvel-de Jonge, 15 januari 2010.

⁵⁰ Brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, Pinksterzondag 1 juni 1941 (archief Paulien Bom-Bos). Over Friedrich Rittelmeyer (1872–1938) zie Van den Brandt & Nagel, “‘Driemaal ja en duizend keer nee!’”, 96-97; Door Brouns-Wewerinke, “‘Je tiefer es ins Innere geht...’”: Etty Hillesum en Friedrich Rittelmeyers Johannesevangelie’, in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 245-253.

⁵¹ Nagel, ‘Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel’, 79, 84-85, 87; Ria van den Brandt, “‘Dit is een tijd om in toepassing te brengen: hebt Uwen vijanden lief’”: Enkele notities bij Hillesums vijandsliefde in *Levenskunst*’, in: Klaas A.D. Smelik et al., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd* (Etty Hillesum Studies 10), Oud-Turnhout / 's-Hertogenbosch: Gompel & Svacina, 2018, 53-67. Vergelijk noot 52.

duur zijn psychologische overwegingen. Dit valt te zien in een serie bewaard gebleven aantekeningen.⁵² Het vindt ook zijn weerslag in Hillesums gedachte- en belevingswereld, waarbij aangetekend moet worden dat Tidemans religieuze levenshouding eveneens op Hillesum van invloed is geweest.⁵³

Over de rollen van Bongers en Holm binnen de kleine club en over hun relatie met Spier is weinig bekend. Wel is het duidelijk dat Tideman en Holm elkaar vonden in hun platonische vriendschap met Spier en dat Tideman grote moeite had met Hillesums verhouding met hem. Dat Hillesum bij Spier vaak intimiteiten uitlokte, heeft De Jonge meer dan eens gezien. Desondanks was van alle Spierclubvriendinnen "Etty wel degene die hem het meest na stond", meent De Jonge en ze begrijpt waardoor dit kwam: "[Z]e waren beide Joods en begrepen elkaars angsten."⁵⁴

7.3.2 De Spierclub in brede zin is een losse groep vrienden en vooral vriendinnen

Als leerlingen van Spier ontmoeten de vijf elkaar op regelmatige basis tijdens de lessen psychochirologie en ook bij de muziekbijeenkomsten waar Spier heengaat. Op die middagen en avonden is, zoals hierboven geschetst, Glassner vaak aanwezig. Al naar gelang het huis waar men elkaar treft, zijn de gastheer, of gastvrouw en zijn of haar partner en anderen van de partij. Trouw viert de kring rond Spier ieders verjaardag.⁵⁵ Wanneer er geen verjaardagen zijn, bedenken ze een reden om iets te kunnen vieren, bijvoorbeeld de dag waarop ze elkaar hebben leren kennen, of de dag waarop Spier drie jaar in Nederland woont.⁵⁶ Het is bij zulke ontmoetingen de gewoonte dat iedereen iets meebrengt, of op een andere manier bijdraagt om het samenzijn een feestelijk tintje te geven. Naarmate de winkels leger worden en Joden minder is toegestaan, worden zulke samenkomsten waardevoller. Door de gezelligheid en de

⁵² Van cursusaantekeningen psychochirologie gedateerd "na 1940" staan verschillende verwijzingen naar de Bijbel. Een voorbeeld: "Man kann nur überwinden, was ist! Das Positive wird gesteigert durch das Negative, durch den Kontrast. Gutes-Böses. Gott-Teufel. Luc. 4:1-13. Matth. 4:1-11. Marc. 1:12-13. Versuchung Christi vom Teufel. 'Und Führe uns nicht in Versuchung, sondern erlöse uns von dem Bösen'. Matth. 6:13. Luc. 11:4" (archief Ruth Busse-Spier; Bijlage 5, nr. 13).

⁵³ Nagel, 'Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel', 87, 89-90; Ria van den Brandt, 'Etty Hillesum en haar boek *Levenskunst*', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 121-133, 128-130.

⁵⁴ Email van Dicky van de Heuvel-de Jonge aan AN, 1 juni 2015.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Hillesum, *Het Werk*, 241 (19 januari 1942) (verslag van Hillesums verjaardag), 351 (17 april 1942): "Zondag Adri's verjaardag vieren bij Krijn, 's middags wat musiceren, daar eten en 's avonds wat dansen enz. Volgende Zaterdag S. jarig. Met z'n twaalfen eten bij Geiger, dan naar de Levies. Zondagmiddag musiceren hier en eventueel 's avonds eten bij Glassner."

⁵⁶ Henny Tideman noteerde 31 december 1942: "We vieren het driejarig zijn van Jul in Holland. Bij mij thuis. Met z'n zevenen. Het is een heerlijke muziekmiddag geweest, met daarna een dinertje" (Nagel, 'Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel', 81 noot 12; vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 261 (22 februari 1942)). De zeven aanwezigen waren Henny Tideman, Julius Spier, Evaristos Glassner, An Wolterbeek, Etty Hillesum en vermoedelijk Adri Holm en Dicky de Jonge of Gera Bongers.

muziek kan men even in een andere sfeer vertoeven, voelt men zich opgetild of losgeweekt van alle spanningen en onzekerheden in de wereld.

De omstandigheden maken het bovendien voor Joden steeds moeilijker om aan het gewone leven deel te nemen. Joden worden als het ware naar elkaar toegeduwd. Zo ontstaat er ook een Spierclub in bredere zin. Bij elk muzikaal treffen waar Spier aanwezig is, wordt zijn aanwezigheid sterk ervaren, zeker door degenen wiens handen hij heeft gelezen en bij wie hij de indruk wekte werkelijk ‘dingen’ van hem of haar te weten. Tot deze ruimere kring behoren, al zouden zij dit zelf misschien zo niet hebben gezien, Spiers zus en zwager, Alice en Leo Krijn. Holm, Tideman en De Jonge zijn zo vaak op het Muzenplein dat ze na verloop van tijd min of meer tot de vriendenkring van de familie Krijn worden gerekend. Hetzelfde geldt voor Evaristos Glassner.

Spiers schoonzus uit Laren⁵⁷ en zijn vriendinnen Jet Rümke en Fri Heil⁵⁸ behoren niet tot de ‘ruime’ Spierclub. Wel An Wolterbeek, Leonie Snatager, Liesl Levie en haar man, Werner Levie, de directeur van de Joodsche Schouwburg. Zodra Hanneke en Pieter Starreveld in april 1942 hun handen door Spier hebben laten lezen en Hillesum voor beiden de verslagen heeft uitgewerkt,⁵⁹ komen ook zij naar de muziekmiddagen en raken ze betrokken bij Spier, Hillesum, de Levies en anderen uit de kring.

Aan de ene kant participeren op deze manier steeds meer mensen in de uitgebreide Spierclub. Aan de andere kant vallen er mensen af. Snatager verdwijnt vanaf begin juni 1942 fysiek uit beeld vanwege het reisverbod dat die maand voor Joden van kracht is gegaan. Zij woont in Den Haag en kan niet meer vrijblijvend op en neer naar Amsterdam komen. Ook Alice Krijn-Spier verdwijnt. Zij is op 12 juni 1942 bij het Huis van Bewaring op de Weteringschans gaan informeren naar haar opgepakte zoon en nooit meer thuisgekomen.⁶⁰ Voor Julius Spier is haar abrupte verdwijning een enorme klap.

⁵⁷ De weduwe Virginia E. (Gina) Spier-Tullius (1896–1981) was met haar drie kinderen naar Laren verhuisd. Julius Spier bezocht haar regelmatig en nam meer dan eens Henny Tideman mee.

⁵⁸ Hillesum, *Het Werk*, 100 (5 september 1941). Mogelijk kenden Julius Spier en Frida Mary (Fri) Heil-Verver (1892–1983) elkaar vanuit Zürich, waar zij tussen 1924 en 1928 woonde. Spier logeerde bij Fri Heil en haar man toen men hem van 24 tot ca. 28 oktober 1934, 22–29 januari 1935, 6–11 december 1937 en 21–23 maart 1940 in Arnhem kon consulteren (advertenties in de *Arnhemse Courant*, 23 oktober 1934, 19 januari 1935, 4 december 1937, 16 maart 1940). Eind september 1939 verbleef hij ook bij hen en schreef vanaf dit logeeradres een brief naar Hertha Levi. Pinksteren 1940 zou hij opnieuw gaan, maar “wegen der inzwischen eingetretenen Umstände” – de oorlog was net uitgebroken – had “Frau Heil” de afspraak afgezegd (brief Julius Spier aan Johan van Tricht, 9 mei 1940; archief Literatuurmuseum, Den Haag). Gezien de “van huis tot huis”-groeten die Van Tricht aan Fri Heil stuurde, stonden Van Tricht en Heil op goede voet met elkaar en kan het zijn dat er in Arnhem een sociaal netwerk was waar Spier deel van uitmaakte (brieven van Johan van Tricht aan Fri Heil, 10 juli 1944 en 3 augustus [1944], archief Literatuurmuseum, Den Haag).

⁵⁹ Bijlage 1, nrs. 48 en 49.

⁶⁰ Alice Krijn-Spier (Frankfurt am Main, 5 april 1892 – Auschwitz, 24 juli 1942) zou op het politiebureau “de grenzen der beleefdheid” tegenover de “bezettende overheid” hebben overschreden en daarom zijn vastgehouden (Hillesum, *Het Werk*, 431 (13 juni 1942); vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 437 (15 juni 1942); JWR in gesprek met Herman R. Krijn (1924–1992)).

Feitelijk is de Spierclub in enge en brede zin slechts een naam voor de mensen die rondom de handlezer Julius Spier samenkwamen. Later zou de naam refereren aan een periode waar degenen die er getuige van waren geweest met warme en bijzondere gevoelens aan terugdenken – of er juist afwijzend en enigszins neerbuigend over oordelen (§ 2.2).

7.4 Voorbeelden illustreren de informele opleidingswijze van Spier

Menigeen die het werk van Etty Hillesum kent, weet dat zij haar best deed om het handlezen te leren en veel uren besteedde aan het uitwerken van de protocollen. Minder bekend is de wijze waarop zij zich als leerlinge ontwikkelde tot Spiers naaste medewerkster en betrokken raakte bij de therapie van haar vriendin Leonie Snatager. Dat Spier ook Liesl Levie in de handleeskunde inwijdde en Dicky de Jonge geruime tijd protocollen liet uitwerken, is evenmin gemeengoed. Onbekend is verder dat een klein groepje leerlingen hun leermeester als Object onder handen heeft genomen en daarover een verslag schreef. Deze vier voorbeelden laten zien dat Spier zowel leraar als vriend was en in die dubbelrol zijn leerlingen onderwees in de psychochirologie.

7.4.1 *Liesl Levie is ooit Object geweest in Berlijn en heeft altijd met Spier ‘geduzt’*

De eerste keer dat Alice (Liesl) Levie-Wolfsky Julius Spier ontmoet, gaat verder terug in de tijd dan Spiers Amsterdamse periode. Rond 1930 volgt de moeder van Liesl's beste vriendin de handleeslessen bij Spier. Op een dag neemt zij Liesl als proefpersoon mee naar de cursus. Spier ziet tijdens die sessie dat de frêle Liesl een buitengewoon sterke intuïtie heeft. Dat Spier dit benoemde, noch de rest van de analyse, maakt indruk op de dan negentienjarige vrouw. Haar interesses liggen elders. Dus denkt Liesl Levie-Wolfsky nooit meer aan de sessie met Spier, tot het moment dat ze in mei 1939, inmiddels getrouwd en moeder van twee dochters, naar Amsterdam zal vluchten. De moeder van dezelfde vriendin vraagt of ze wat “Russisch konfekt” (gekonfijte vruchtjes) voor Spier mag meegeven, “daar hield hij zo van”.⁶¹ Wanneer Liesl Levie de lekkernij bij Spier aflevert op het adres van zijn zus, herkent zij hem aanvankelijk niet. Spier daarentegen vraagt zich af of hij misschien ooit haar handen heeft gezien. Zodra hij ze opnieuw bekijkt, ziet hij wat hij de eerste keer ook zag: Liesl Levie bezit een zeer sterke intuïtie. Prompt doet hij haar een moeilijk te weigeren aanbod. “Ik zou u graag als leerling hebben”, zegt hij, “u hoeft niets te betalen. Ik ben geïnteresseerd[,] want ik zie dat u begaving hebt”.⁶² ‘Begaving’ betekent in dit geval dat Liesl Levie aanleg had om een goede handlezeres te worden.

⁶¹ JWR in gesprek met Liesl Levie. Alice (Liesl) Wolfsky (Berlijn, 14 augustus 1910 – Ga’led, 6 januari 1997) was 7 juli 1931 in Berlijn getrouwd met Werner Josef Levie (1903–1945). Zij woonden met hun dochters Renate H. (Hagar) Levie (g. 1932) en Mirjam (Micky) Levie (g. 1937) aan de Watteaustraat 3^{III}, Amsterdam.

⁶² *Ibidem*.

Gedurende minstens een jaar, waarschijnlijk zelfs twee jaar – Liesl Levie herinnert zich dit later niet meer nauwkeurig – gaat de jonge, vlot lerende moeder twee à drie keer per week naar Spier. Naast de groepslessen krijgt ze individueel les. Vanaf een bepaald moment begint Spier haar bij zijn werk te betrekken. Ze is aanwezig bij individuele sessies en maakt aantekeningen, die ze uitwerkt en naderhand met Spier bespreekt. Van lieverlee begint ze haar eigen waarnemingen te noteren en neemt ze die mee naar de nabespreking. Door goed naar Spier te kijken, leert ze dat het zinvol is om een handanalyse te beginnen met een sterke uitspraak, met iets dat betrekking heeft op een specifiek voorval in het leven van de cliënt, of met een probleem dat op een bepaalde leeftijd heeft gespeeld. Een trefzekere opmerking wekt meestal het vertrouwen van Object, zodat hij open gaat staan voor de rest van de handlezing (zie de paragraaf over Barnum-statements in § 4.1.2). Levie ontdekt dat zij meestal meer aan de buitenhand van iemand ziet dan aan de lijnen in de palm.

Op den duur verwijst Spier mensen naar haar door. Dit zijn vaak personen van wie Levie de indruk krijgt dat zij voor Spier niet boeiend genoeg zijn en wier ‘oninteressante’ handen meer tijd en inspanning vergen om ze te interpreteren. Ze plaagt Spier hiermee. Hij neemt het geld, maar zij verricht het werk! Een uitzondering tussen de doorgeschoven cliënten is een vrouw bij wie iets bijzonders aan de hand zou zijn. Ze krijgt de opdracht de analyse volledig zelfstandig uit te voeren. Levie:

Ik begon en zei eerst wat over de ouders, de herkomst, algemene neigingen en daarna over het beroep. Daarover zei ik: ‘U zou een schrijfster kunnen zijn[,] maar u bent geen schrijfster. (...) U heeft heel wat met literatuur te doen maar ik kom er niet uit wat u precies doet.’ Zo ging dat een tijd heen en weer. Om een lange geschiedenis kort te maken: zij was de secretaresse van Rilke. Daarom werd ik er niet wijs uit! Ik had gezien dat ze wat met literatuur te maken had maar ook dat ze zelf niet schreef. Dat zie je.⁶³

Na afloop van de sessie is Spier trots op zijn pupil: “Ik zei je toch dat dit een interessante analyse [zou zijn.]”⁶⁴ Maar hij kritiseert en waarschuwt Liesl Levie ook. Hij zegt dat haar intuïtie ‘te goed’ is, dat ze er te zeker van is. Als chirologe dient ze de specifieke handleeskundige aspecten te kennen en het theoretische raamwerk daarachter. Zelf associeert Levie haar talent voor het handlezen met ervaringen uit haar jeugd. Als jong meisje had ze een ‘bijna pathologische intuïtie’: voorspellende dromen en voorgevoelens waren werkelijk uitgekomen.⁶⁵

⁶³ *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 424 (11 juni 1942): “Ik sprak gisteren iemand, die Rilke meer dan eens had meegemaakt in het sanatorium Valmont. En deze twee woorden uit haar karakteristiek zijn me het sterkst bijgebleven: een somber man, maar heel vriendelijk.” Misschien was deze vrouw, wier handen door Liesl Levie waren geanalyseerd, Rilke’s laatste secretaresse, de Russische emigrant Génia Tschernoswitow, soms gespeld Schenja of Evgeniia Chernosvitova (1902–1974) (Jean Rudolph de Salis, *Rainer Maria Rilkes Schweizer Jahre: Ein Beitrag zur Biographie von Rilkes Spätzeit*, Frauenfeld: Verlag Huber & Co, 1952, 226–227, 252).

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Betty A. Rogers, [Verslag van gesprekken met Liesl Levie], ongepubliceerd typoscript, Washington DC, [1993?] (59 pp.), 24: “As a young girl, I had almost pathological intuition: prophetic dreams that then happened. At first mother didn’t believe me. Then when I dreamed something, I went to her in the morning, and it happened as I

Alhoewel Spier zijn leerlingen nadrukkelijk verbiedt om uitspraken over de toekomst te doen, bekent Liesl Levie dat zij dit achter zijn rug om toch meermaals heeft gedaan. Vrienden weten dat zij meer in de handen ziet dan zij aanvankelijk vertelt en kunnen erop rekenen dat zij tijdens een feestje loslippiger wordt. Wanneer iemand dan vraagt wat ze heeft gezien, reageert ze eerst afwijzend, om dan naar een andere kamer te lopen. De ander volgt wat later. In het andere vertrek vertelt Levie soms iets waarvan ze meent dat de ander zou helpen om te weten. “Geen voorspellingen alhoewel we heel wat zagen”, herinnert Levie zich later nog goed.⁶⁶ De toekomst was verboden terrein, “[b]ut you saw the future. Not so long, perhaps ten years[,] not further”.⁶⁷

Verder weet ze te vertellen dat Spier van iedereen de handbewegingen kan imiteren en dat zij en haar man altijd met Spier hebben ‘geduzt’. Ook herinnert ze zich dat Spier hen op het relationele vlak heeft geholpen. Op zich hadden de Levie’s een goed huwelijk, aldus Liesl. Werner en zij konden altijd over alles praten, behalve over bepaalde kwesties, daar kwamen ze niet uit. Beiden waren niet monogaam. In samenhang met de toenemende repressieve maatregelen tegen Joden – Werner Levie was gefrustreerd vanwege het niet kunnen werken zoals hij wilde –, heeft dit tot problemen geleid.

Vermoedelijk heeft Spier iets van de spanningen opgepikt en daarom de theaterdirecteur voor een privégesprek uitgenodigd. Hoewel Liesl Levie ervan overtuigd is dat een therapeutisch gesprek niets voor haar rationeel ingestelde echtgenoot is, geeft Werner Levie aan de uitnodiging gehoor. Enthousiast komt hij van het bezoek thuis, waarna hij nog twee- of drie-maal naar Spier is toegegaan. “Werner begon veel meer dingen te begrijpen, ook over mij”, is Liesl Levie bijgebleven.⁶⁸ Omgekeerd hebben haar gesprekken met Spier ertoe bijgedragen dat zij meer begrip kreeg voor haar man.

7.4.2 *Spier is een vaderfiguur voor Dicky de Jonge*

De relatie die Spier met Dicky de Jonge krijgt, verschilt sterk van de relaties met zijn andere vriendinnen in Nederland. Dit heeft alles te maken de leeftijd van De Jonge en haar persoonlijke omstandigheden.

Dicky de Jonge is wees. Geboren in Rotterdam verloor zij in 1926 als zevenenhalfjarige binnen anderhalve maand eerst haar vader en toen haar moeder. De familie besloot daarop dat haar broertje van bijna vier naar het gezin van een tante in Rotterdam moest – waar het jochie binnen een paar maanden overleed aan de gevolgen van een ongeval – en Dicky naar haar

dreamed it. Once I didn’t finish my sentence when the telephone rang, telling her about a strange accident. Mother began to worry and wanted to take me to a psychiatrist or doctor.”

⁶⁶ JWR in gesprek met Liesl Levie.

⁶⁷ Rogers, [*Verslag van gesprekken met Liesl Levie*], 25.

⁶⁸ JWR in gesprek met Liesl Levie. Hillesum noteerde enkele fragmenten uit het eerste gesprek dat op 12 juni 1942 tussen Spier en Werner Levie had plaatsgevonden. Spier had onder meer opgemerkt: “[E]s wäre doch grotesk und lächerlich und jammervoll, wenn so eine Ehe scheitern würde an dem sexuellen Fragestück” (Hillesum, *Het Werk*, 430 (12 juni 1942); 434 (13 juni 1942)).

bejaarde grootouders in Amsterdam. De Jonge's jeugd was niet leuk. Met name de (seniele) grootmoeder maakte haar het leven moeilijk. Zodra De Jonge kans ziet om het huis uit te gaan, vertrekt ze. In de winter van 1940-1941 verhuist ze naar een koude kamer vierhoog aan de Amstellaan 9.

Overdag staat De Jonge als juf voor de klas van een klein christelijk schooltje in de Jordaan, dat een neef van haar heeft opgezet. In de avonduren studeert ze voor aktes om meer bevoegdheden te halen. Maar als gevolg van de verdrietige eenzame omstandigheden is ze als tweeëntwintigjarige onderwijzeres emotioneel in de knoop geraakt. Ze zoekt steun en komt via een docent onder de vriendelijke vleugels van Henny Tideman, die haar prompt adviseert Julius Spier te consulteren. Van het een komt het ander. De Jonge gaat in behandeling bij Spier, begint lessen psychochirologie te volgen en huurt op Spiers voorspraak vanaf de zomer van 1941 de zolderkamer bij de familie Nethe.

De lessen psychochirologie betaalt De Jonge 'in natura', namelijk door de handanalyseverslagen uit te werken⁶⁹ en voor voldoende kopieën te zorgen. Voor de therapiegesprekken vraagt Spier een symbolisch bedrag van een halve gulden per keer. De betaling dient met precies één zilveren halve gulden te geschieden, niet twee kwartjes, vijf dubbeltjes of een combinatie van kleingeld equivalent aan de vereiste som. Het kost moeite om zo'n munt in handen te krijgen. Maar er zit een psychologische redenering achter Spiers eis, weet De Jonge: "Als je namelijk iets voor niets krijgt, waardeer je het veel minder."⁷⁰ Ook de psychologische betekenis van het *ringen* begrijpt ze vrij snel. De eerste keer dat ze met Spier worstelt, raakt ze er volledig van overstuurd. Juist daardoor beseft ze dat ze bij haar grootouders lichamelijk contact heeft ontbeerd. Het *ringen* ervaart ze zodoende als een zinvol onderdeel van de behandeling, dat niets met erotiek van doen heeft. Evenmin hebben de warmte en hartelijkheid die van Spier uitgaan iets erotisch voor De Jonge. Zo is ook de 'pikante ontmoeting' waarover Etty Hillesum schrijft, in haar beleving onschuldig.⁷¹

Op woensdag 10 september 1941 was Dicky de Jonge van haar kamer naar beneden gekomen. Het was een beetje donker geweest in Spiers slaapkamer. Hillesum had op bed gelegen; de gordijnen waren dicht. Toen De Jonge hoorde dat Hillesum haar jurk uittrok, had ze spontaan gezegd 'dat doe ik ook'. Beiden hadden op het bed (formaat twijfelaar) gelegen, onderjurken nog aan. Vervolgens was Spier tussen hen in komen liggen. Ze hadden wat met elkaar gepraat, maar niet veel. Anno 2018 vergeleek Dicky van de Heuvel henzelf met zwervers. Alle drie hadden in eenzelfde soort schuitje gezeten. De Jonge was wees, Spier was ver weg van zijn geliefde en familie, en Hillesum was ook ontheemd. Ergens tijdens dat samenzijn, waar ze warmte en genegenheid bij elkaar hadden gevonden, had Spier gesommeerd: "Nu moeten jullie allebei je arm omhoog doen en langzaam laten zakken."⁷² De Jonge had haar hand op

⁶⁹ Waarschijnlijk heeft De Jonge meer verslagen gemaakt dan nu is vastgesteld, zie Bijlage 1, nrs. 28, 47, 53, 54, 56, 58, 59 en 61.

⁷⁰ Persoonlijke gesprekken met Dicky van de Heuvel-de Jonge, verspreid over 2008 tot 2019. Vergelijk JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge; Regenhardt, *Mischa's spel*, 150.

⁷¹ Hillesum, *Het Werk*, 108 (11 september 1941), 110-111, 114 (25 september 1941).

⁷² Persoonlijk gesprekken van AN met Dicky van de Heuvel-de Jonge, 15 januari 2010, 3 september 2018.

Spiers hart laten vallen, “maar Etty zocht natuurlijk een lagere plek”!⁷³ Dicky van de Heuvel vertelt het lachend. Er had een licht seksueel geladen sfeer gehangen, maar er was niets gebeurd. Er was niet gezoend, er was zelfs geen enkele kus gegeven, alleen hadden ze elkaar uit pure genegenheid omhelsd. Daarna was Spier opgestaan en hadden Hillesum en De Jonge nog in elkaars armen gelegen. Het beeld van die twee jonge vrouwen had Spier ontroerd.

Voor De Jonge is Spier een soort vaderfiguur geweest.⁷⁴ Hij wuifde haar gedag achter het raam als ze de deur uitging, het gordijn een stukje opzijgeschoven. Restjes van een ontbijt of lunch werden op een bordje voor haar apart gezet en wekelijks nam hij haar mee uit eten. Dit soort kleine, hartelijke attenties, het onder de mensen zijn, de muziekbijeenkomsten, plus de gesprekken hielpen De Jonge om vrijer in het leven te gaan staan. Er ging een wereld voor haar open. Ze kwam in aanraking met een milieu vol gezelligheid, discussies en uiteenlopende meningen. Ze genoot en raakte uit haar isolement.⁷⁵

Voor de handleeskunde heeft ze aanleg,⁷⁶ maar eigenlijk was ze er nog te jong voor. Het ontbrak haar aan levenservaring én aan tijd om het goed te leren. Vooral het eerste jaar dat De Jonge Spier kent, heeft ze, geïntrigeerd, meer uren gependend aan het uitwerken van de psychochirologische aantekeningen dan aan de studie voor haar opleiding als onderwijzeres – met als gevolg dat ze voor een belangrijk examenonderdeel is gezakt.

7.4.3 Etty Hillesum is hard op weg een goede assistente voor Spier te worden⁷⁷

Hillesum maakt voor het eerst kennis met de handleeskunde als zij zich onvoorbereid en sensatiebelust als proefpersoon meldt. Vijf dagen later woont ze de voordracht bij over psychologische handduiding die Spier houdt in het huis van zijn zus ten bate van “noodlijdende

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Spier was ook een soort vaderfiguur voor Maria Antonetta (Riet) Bongers (1922–2000), een jongere zus van Gera Bongers (JWR in gesprek met Riet Koedam-Bongers; Hillesum, *Het Werk*, 734 noot 104).

⁷⁵ Toen Dicky de Jonge begin december 1945 naar de Nederlandse Antillen vertrok, waar ze mei 1953 trouwde, gaven Glassner, Wendelgest-Blankenstein en Holm haar ter afscheid het boek *Stad van mijn hart* (1946) van Fred Thomas cadeau. Na het vertrek correspondeerde De Jonge jarenlang met Anna Nethe.

⁷⁶ Uit meerdere persoonlijke gesprekken met Dicky van de Heuvel-de Jonge bleek één gebeurtenis bijzondere indruk te hebben gemaakt. Op de school waar zij indertijd werkte, was een jongetje uit de klas van een collega van de ene op de andere dag van een lief kind in een duiveltje veranderd. De collega had gevraagd of ze eens naar de handen van het kind kon kijken, misschien zou ze iets zien? En inderdaad, De Jonge registreerde dat er iets hevigs moest hebben plaatsgevonden. Ze ontdekten toen dat het kind samen met zijn broertje in het Burgerweeshuis woonde. Volledig onverwacht was dit broertje onlangs overleden. Dat was de shock die het ventje had opgelopen. Hij had plotseling niks meer, daardoor was hij onhandelbaar geworden. De collega-onderwijzeres besloot toen om extra lief voor het joch te zijn, want dat was het enige waarmee ze hem een beetje zou kunnen helpen. Vergelijk JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge.

⁷⁷ In grote lijnen is de inhoud van deze paragraaf gepresenteerd op 15 januari 2014 tijdens de tweede Internationale Etty Hillesum conferentie in Gent. De tekst is vervolgens gepubliceerd: Alexandra Nagel, ‘Etty Hillesum, a devoted student of Julius Spier’, in: Klaas Smelik, Gerrit Van Oord & Jurjen Wiersma, *Reading Etty Hillesum in context: Writings, life, and influences of a visionary author*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, 273-284.

kunstenaars”.⁷⁸ Liesl Levie en andere vrouwen zijn daar eveneens aanwezig. Een maand later heeft Hillesum haar eerste therapeutische sessie met de psychochiroloog achter de rug en doopt ze een blanco schrift tot dagboek. Ergens in diezelfde periode, maart 1941, zal ze begonnen zijn met het bijwonen van Spiers cursus handlezen. De lessen fascineren haar. Net als andere cursisten benadert ze enthousiast vrienden en bekenden met de vraag of ze belangstelling hebben om een keer hun handen te laten analyseren. Onder anderen Leonie Snatager gaat hierop in. Zij laat begin juli 1941 haar handen aan Spier zien.⁷⁹

Een maand later, in augustus 1941, vindt een briefwisseling plaats tussen Spier en Hillesum, wanneer de psychochiroloog een week (of twee) bij de ouders van Gera Bongers in Wageningen logeert en aansluitend enkele dagen naar Arnhem gaat.⁸⁰ Vermoedelijk valt in deze periode de beslissing dat Hillesum na de zomer als secretaresse voor Spier te gaan werken. Ze frist haar stenografie op en zet dit voor de eerste keer in tijdens de cursusbijeenkomst van 24 september 1941.⁸¹ Er worden mappen aangeschaft om paperassen in op te bergen. Op de etiketten van mappen schrijft ze ‘Beknopte chiologische aantekeningen’, ‘Patiënten’ en ‘Literatuur’ in het Russisch, omdat ze voor de sceptische buitenwereld niet wil weten zoiets ‘geks’ te doen als handlezen.⁸² Ze betreft het label ‘gek’ onmiddellijk op zichzelf. Eigenlijk gaat het niet om het sceptische deel van de buitenwereld, maar om het sceptische deel in haarzelf. Scepticisme vindt ze lafheid, waar ze tegen wil vechten. De chiologie is bovendien “niet zo maar een bizarre liefhebberij”, het begint “iets heel ernstigs en wezenlijks” te worden.⁸³

Ondanks haar enthousiasme brengen Hillesums wisselende gemoedstoestanden met betrekking tot de handleeskunde op gezette tijden twijfel en sterke weerstand in haarzelf te weeg. Ze vraagt zich dan af waarom ze “met die waanzin begonnen” is; niet de chiologie maar de psychologie zou haar weg zijn.⁸⁴ Maar zodra haar weersin is overgedreven, pakt ze de draad weer op. Zoals de keer dat studiegenoot Aimé van Santen onaangekondigd bij haar op de stoep staat. Hillesum neemt hem onmiddellijk mee naar Spier voor een handanalyse en doet binnen een week het verslag van de sessie naar Van Santen op de post.⁸⁵ Tussentijds beschrijft

⁷⁸ Hillesum, *Het Werk*, 5-6 (9 maart 1941); document F900257, archief Joods Historisch Museum, Amsterdam.

⁷⁹ Hillesum, *Het Werk*, 72 (4 juli 1941).

⁸⁰ Van den Brandt & Nagel, “Driemaal ja en duizend keer nee”, 94 en verder; Alexandra Nagel & Denise de Costa, “Bij jou voor anker gaan”: Vijftien brieven van Etty Hillesum aan Julius Spier, in: Smelik et al., *Etty Hillesum 1914-2014*, 105-117, 108-109 (brieven IV-VII).

⁸¹ Bijlage 1, nr. 20; Hillesum, *Het Werk*, 109 (24 september 1941): “En nu naar de cursus. Ben benieuwd naar het object en of ik vlug genoeg mee kan stenographieren” en 116 (29 september 1941): “Ik heb stenographie geleerd om z’n formuleringen op te vangen en te bewaren en te rangschikken.” Het stenograferen zou Hillesum al eerder in Deventer hebben geleerd (JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 2).

⁸² Hillesum, *Het Werk*, 115-116 (29 september 1941).

⁸³ Hillesum, *Het Werk*, 115 (29 september 1941).

⁸⁴ Hillesum, *Het Werk*, 147 (28 oktober 1941), 161 (24 november 1941), 742 noot 161; Nagel & De Costa, “Bij jou voor anker gaan”, 109-110. Hillesum had last van sterke gemoedsschommelingen. Deze hingen aantoonbaar samen met haar cyclus, hetgeen tot de hypothese heeft geleid dat Hillesum aan het premenstrueel syndroom moet hebben geleden (Van den Brandt, “Is dat alleen maar die maandelijkse buik?”, 59-70).

⁸⁵ Hillesum, *Het Werk*, 244 (23 januari 1941), 589-592 (25 januari 1942); Bijlage 1, tabel 1, nr. 35.

ze een telefoongesprek dat ze met Spier heeft gevoerd, een fragment dat hun bijzondere band weerspiegelt:

En toen er over gehad, dat ik eigenlijk een 'Mustervorbild' van zijn methode ben. En ik vertelde, hoe ik steeds meer vormend bij anderen ingrijpen kan en steeds zekerder word. Ik vertelde hoe ik sommige mensen op mijn manier behandelde. Dat ik de 'Mahlersfrau' die dag minstens een uur door de telefoon had toegesproken, dat ik zijn wijsheden verder geef en de 'herrlichste psychologische Sachen hervorbringe'. Hij: Sie sind ein Monstrum. En later: Sie werden noch mal eine richtige Assistentin. Ikke: Nein, keine Assistentin, aber ein Jünger, der Deine Lehre verkündigt. Hij: Aber Sie machen es doch lebendig, in Ihren eigenen Worten, nicht wahr? Und nicht wie die Holm, die mir alles nach sagt. Ik: Ja die Holm, das ist so eine herrliche adorierende Gramophonplatte. Luid geloei aan de overkant: Sagen Sie das nochmal.⁸⁶

De Spierclub is in volle bloei en het contact tussen Spier en zijn pupil heeft, zoals Hillesums weergave van het telefoongesprek laat zien, niet alleen aan intimiteit gewonnen maar ook aan de mogelijkheid dat Hillesum werkelijk zijn assistente zal kunnen worden. Bovendien moet het regelmatig intensief naar handen kijken voor Hillesum een soort automatisme zijn geworden. Er is een anekdote van de keer dat ze in de trein had gezeten en de handen van een jongeman tegenover haar had bestudeerd. "Verzamelt u postzegels?" vroeg ze op een gegeven ogenblik de medepassagier.⁸⁷ Ja, warempel, de man verzamelde postzegels!

In februari 1942 neemt Hillesums vriendin Leonie Snatager de beslissing om bij Spier in behandeling te gaan. Snatager heeft altijd tegen de vier jaar oudere Hillesum opgekeken en doet dit ook als zij aan de therapie begint. "[B]ij jou kom ik in de voorhof der tempel en bij S. kom ik dan in het heilige van het heilige zelf", bekent ze aan Hillesum.⁸⁸ Liesl Levie, die geen persoonlijke therapie bij Spier volgt, lijkt Hillesum op een vergelijkbare manier te zien. Rond dezelfde tijd dat Snatager besluit bij Spier in therapie te gaan, vergelijkt Liesl Levie Hillesum met "een tussenstation" op haar weg naar Spier en geeft ze niet aan Spier maar aan Hillesum een "stukje biecht".⁸⁹ Toch is de relatie tussen Hillesum en Levie gelijkwaardiger dan die tussen Hillesum en Snatager. Begin maart 1942 maakt het formele Frau Levie en Fräulein Hillesum plaats voor het informele Liesl en ETTY: de twee zijn vriendinnen geworden en tutoyeren elkaar.

Kort daarna neemt Hillesum met goedkeuring van Spier haar eerste discipel onder de hoede, Hetty, haar leerling Russisch met wie ze ook psychologisch zal gaan werken.⁹⁰ Nadien loopt het zo mogelijk nog harder wat betreft de samenwerking en intimiteit tussen Spier en zijn leerling. Hun uitwisseling over iemand kan in een paar luttele zinnen plaatsvinden, zoals blijkt uit een passage over een gebeurtenis eind maart 1942, waarbij Spier heeft gezien dat de journalist José Weil uit Frankfurt am Main filosofische knobbeltjes aan zijn linkerhand heeft:

⁸⁶ Hillesum, *Het Werk*, 251 (25 januari 1942).

⁸⁷ JWR in gesprek met Leonie Penney-Snatager.

⁸⁸ Hillesum, *Het Werk*, 270 (27 februari 1941).

⁸⁹ *Ibidem*. Er is niets bekend over de inhoud van dit 'stukje biecht' van Liesl Levie.

⁹⁰ Bijlage 1, noot 2.

(Hij [José Weil] komt uit een materialistisch milieu en heeft dat materialistische ‘aufs Geistige übertragen’ zei S., die a.h.w. in 5 minuten de man tussen z’n handen nam en opbouwde – hij zei ook nog: ja, wenn man so viele Schicksale wie ich täglich durch seine Hände gehen läßt, dann sieht man allmählich ganz klar vor sich, wie man jeden Menschen aufbauen muß, man sieht das Gebäude vor sich, aber die Steine und die Arbeit, dafür muß der Betreffende selber sorgen; en zoals hij daar zat met z’n expressieve, gebarende handen en zei: ja, wenn man so viele Schicksale durch seine Hände gehen läßt –, toen was hij weer even groot) en die Weil irriteerde mij even door z’n koppige intellectuele betersweterij, maar S. zei, toen we buiten waren: So ein armer Kerl!⁹¹

Hillesum registreert haar eigen vooruitgang in de rol van Spiers secretaresse. “We werken samen, ik ben ingewijd in ieder detail van z’n praktijk, de stof, die hij onderricht heb ik in m’n hoofd, zodat ik hem onder de cursus met een enkel gebaar aan iets herinneren kan”, schrijft ze op zaterdag 4 april 1942.⁹² Twee weken later bezoeken Spier en zij de première van de operette *Die Czardasfürstin*. Door beider vriendschap met de Levie’s komen ze met meer mensen uit de Joodse theaterwereld in Amsterdam in contact. Net als bij Spier raken bij Hillesum werk en privé verknoopt. Ook haar zelfkritiek komt weer boven:

Wanneer ik nu niet al te slaperig was om nog balans op te maken van deze dag, dan zou ik over één ding ontevreden zijn: over de manier, waarop ik tegenover Hetty over de ‘toneelwereld’ gesproken heb. Het is haar waarschijnlijk ontgaan, maar mij hindert het. Daar was toch een nuance bij van: ik, de vrouw, die in die kringen kind aan huis ben en die er zoveel van afweet. En wat vage enormiteiten. Waar niemand iets aan heeft. Wat S. zei vanavond in dat gesprek met de Siameese tweeling Fein en Weyl die na 8 jaar nog steeds ‘Sie’ tegen elkaar zeggen, was tenminste steekhoudend: De toneelspeler, die z’n hele leven steeds weer tezamenbalt en concentreert in die paar minuten ’s avonds op de planken en die daarbuiten dikwijls een innerlijk verkommerd mens is, niet aan zich zelf werkt en ‘stecken bleibt’. En nog enige glasheldere dingen meer. Terwijl ik van die vage sensatieverhalen opdiste, zo echt als ‘ingewijde’ en tegelijkertijd zeer hooghartig m’n afkeuring over die groep mensen en het niveau zo slecht vond.⁹³

Het fragment laat zien hoe Hillesum over zichzelf reflecteert – ditmaal in relatie tot haar pupil Hetty E. – en, opnieuw, hoe het voor Spier een tweede natuur is geworden om mensen via de

⁹¹ Hillesum, *Het Werk*, 319 (28 maart 1942).

⁹² Hillesum, *Het Werk*, 337 (4 april 1942). Ten behoeve van de lessen psychochirologie had Hillesum een samenvatting gemaakt van Spiers manuscript: “En zijn Manuscript verder exciperen voor de cursus van Dinsdag [28 april 1942]” (Hillesum, *Het Werk*, 368 (26 april 1942). Vermoedelijk is dus het cursusstencil *Methode der Handanalyse* door Etty Hillesum geschreven.

⁹³ Hillesum, *Het Werk*, 412 (4 juni 1942). Fein en Weyl zijn de toneelspeler Walter Feinstein (1903–1984) en de door Hillesum eerdergenoemde journalist (auteur) José Weil (1907–1942). Waarschijnlijk heeft Spier van allebei de handen bestudeerd. Feinstein, vaste speler bij de revue van Rudolf Nelson (Rudolf Lewysohn, 1878–1960), dook niet lang daarna onder en overleefde (Bart Vuijk, ‘Wie was de redder van Walter Fein?’ en ‘Walter Fein dook onder op de Pruimendijk’, *Dagblad Kennemerland*, 13 en 23 juli 2015; *Id.*, ‘Duits hoorspel onderduiker in Beverwijk wordt toneelstuk’ en ‘De oorlog overleven op zolder’, *Dagblad Kennemerland*, 23 februari 2019). Hillesum ontwikkelde een zwak voor Weil en liep in gedachten met hem mee naar het Centraalstation voor zijn vertrek naar kamp Westerbork (Hillesum, *Het Werk*, 504-505 (7 juli 1942), 519, 521 (14 juli 1942)).

handen waar te nemen. Hillesum begrijpt vaak snel wat Spier bedoelt en het veelvuldige, meerzijdige contact biedt hen ruim de gelegenheid en stof (handanalysen) om over mensen uit de gemeenschappelijke vrienden- en familiekring te praten.

In het therapeutisch traject van Leonie Snatager vinden eveneens veranderingen plaats. Als gevolg van het eerdergenoemde reisverbod voor Joden besluiten Spier en Snatager de sessies schriftelijk voort te zetten. Snatager doet daarom iedere week keurig haar brieven, dagboek- en droomaantekeningen naar Spier op de post, terwijl Spier de voor Snatager gereserveerde tijd in zijn agenda besteedt aan het dicteren van een brief als reactie hierop. Als Spiers rechterhand raakt Hillesum nauwer dan voorheen bij de therapie van haar vriendin betrokken. Zij leest alle post die Snatager uit Den Haag verzendt en typt de brieven uit die Spier voor Snatager aan haar dicteert. Spier meent “daß Etty für diese Arbeit ganz besonders begeistert und auch geeignet” is.⁹⁴ Maar Hillesum is méér dan een passief doorgeefluik. Af en toe, of altijd, wanneer er een brief van Spier naar Snatager de deur uitgaat, voegt ze een persoonlijk schrijven toe. In een hiervan laat zij weten:

Überhaupt: veel van jouw vragen zijn, nog steeds, de mijne en ik heb de antwoorden even hard nodig als jij. En in die uren, dat ik voor jou (maar ook voor mij) bij hem werk, ruk en trek ik aan hem en laat niet eerder van hem af voor ik hem z’n laatste wijsheden ontfutseld heb, en terwijl hij soms al naar een nieuw thema wil overgaan, jengel ik door, dat het vorige nog niet duidelijk genoeg is. En menige rake en afgeronde formulering van hem is te danken aan die hardnekkigheid van mij.⁹⁵

Kennelijk denkt Hillesum mee met Spiers reacties op de post van Snatager en luistert hij naar haar.⁹⁶

Juli 1942 is een turbulente maand. De ‘Siamese tweeling’ Fein en Weil, en ongetwijfeld anderen die Spier, Hillesum en de Levies kennen, ontvangen een oproep om zich te melden in kamp Westerbork. De druk op Joden wordt opnieuw opgevoerd en de dreiging van deportatie komt nu heel dichtbij. Is het onder deze omstandigheden dat Spier en Hillesum elkaar verder naderen? Ondanks hun nauwe band blijft het erg lang *Sie* en *Ihnen* tussen hen, maar halverwege juli 1942 schrijft Spier zijn assistente een klein berichtje waarin hij haar tutoyeert en *Liebes* noemt.⁹⁷ Rond diezelfde tijd neemt Hillesum contact op met de Joodsche Raad en krijgt daar een aanstelling. Hierdoor ontbreekt haar de tijd om voor Spier te blijven werken. Ongetwijfeld heeft hen dat allebei veel gedaan, maar concrete uitspraken hierover zijn, helaas, niet aan ons nagelaten.

⁹⁴ Brief Julius Spier aan Leonie Snatager, 2 juni 1942 (archief EHOC, Middelburg).

⁹⁵ Etty Hillesum geciteerd door Leonie Snatager in haar brief aan Spier, 11 juli 1942 (archief EHOC, Middelburg).

⁹⁶ Voor een bespreking van de driehoeksrelatie Spier-Snatager-Hillesum zie Nagel, ‘Vriendschap en therapie’, 183-209.

⁹⁷ Zie noot 31.

7.4.4 *Spier gaat akkoord om zelf een keer Object te zijn*

Twee dagen na Spiers vijfenvijftigste verjaardag, op de laatste maandag van april 1942, analyseert het kleine clubje van zijn meest trouwe leerlingen de handen van hun leermeester. Het verslag en de handafdrukken bevinden zich tussen de bewaarde psychochirologische aantekeningen van Dicky van de Heuvel-de Jonge (Bijlage 1, tabel 1, nr. 50; Bijlage 3). Spier had er eigenlijk niet zo'n zin in, herinnert zij zich, maar ging er toch mee akkoord om "lijdend voorwerp" te zijn.⁹⁸ Over de aanwezigen is niets genoteerd. Behalve Dicky de Jonge zaten vrijwel zeker Adri Holm en Henny Tideman rond de tafel, vermoedelijk ook Gera Bongers, Liesl Levie en/of Etty Hillesum, die zo'n gelegenheid vast niet aan zich voorbij wilde laten gaan. De humoristische toon in het verslag doet in eerste instantie vermoeden dat Hillesum de notulist was. Zij heeft echter niets over deze sessie in haar dagboek vermeld, had die middag de handanalyse van Hanneke Starreveld genotuleerd⁹⁹ en was op dat moment niet 'al twee jaar' met de chirologie bezig, zoals het verslag van de leerlingen over Spiers handen laat weten. Bovendien stemt de schrijf- en spellingstijl van het protocol niet overeen met die van Hillesum.

Het groepje bestudeerde Spiers handen volgens de vastgestelde procedure. Doordat ook plagerijen aan het adres van Spier zijn vermeld en Spiers gedrag is beschreven, is het verslag illustratief voor de dubbele rol die hij ten aanzien van hen innam. Spier was voor de Spierclub in enge zin leraar en vriend tegelijk. Als vriend zette hij zijn tegenzin opzij en stemde hij in als proefpersoon te fungeren. Ook als vriend vroeg hij middenin de sessie: "Wer hat gesternabend Schinken hingelegt?"¹⁰⁰ Vervolgens was hij opgestaan om het stukje ham te gaan zoeken. Maar als leraar wilde Spier weten op grond waarvan ze tot een bepaalde uitspraak kwamen. "De handen hebben iets beschermends", merkten de psychochirologen-in-spe op, waarop hij hen heeft gevraagd: "Wo sieht man das?"¹⁰¹ En hij voorzag hen van data die constatering bevestigden dan wel aanvulden. Zo zagen ze dat het onderste kootje van de rechterpink verdikt was. Dit fragment wordt in het protocol gevolgd door "M.[oeder] heeft een groot gezwel gehad", met direct daarachter tussen haakjes "[h]eeft 8 kinderen gehad".¹⁰² De mededeling over het aantal kinderen is zeker afkomstig van Spier; of die over het gezwel uit de mond van de leerlingen is gekomen, of in samenspraak met Spier is bepaald, is onzeker. In ieder geval staat vast dat het verdikte kootje vroeg om duiding en dat Spier hen daarbij heeft geholpen.

Opmerkelijk is verder hoe open Spier was tegen zijn leerlingen. Nadat ze hebben vastgesteld dat zich een *Erlebnis* heeft afgespeeld tussen zijn negende en elfde jaar, vertelde hij dat dit aan een dienstmeisje was gerelateerd!

⁹⁸ Persoonlijk gesprek van AN met Dicky van de Heuvel-de Jonge, 15 januari 2010.

⁹⁹ Bijlage 1, tabel 1, nr. 49.

¹⁰⁰ Zie Bijlage 3.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*.

Het ontstaan van de Spierclub en Spiers informele wijze van lesgeven in Amsterdam hangt ten nauwste samen met de in Duitsland ontstane politieke situatie. Als legale Joodse vluchteling moest Spier net als andere Joodse vluchtelingen een nieuw bestaan opbouwen. Al vrij snel werd hij beperkt in zijn mogelijkheden en begonnen werk en privé in elkaar over te lopen. Naarmate de zomer van 1942 naderde, namen de restricties voor Joden toe. Het leven onder de bezetter werd steeds ingewikkelder. Spier zag gemiddeld zes personen per dag met wie hij intensieve gesprekken voerde. De “levensbiechten” die zij hem stuurden, stapelden zich op en eindigden bijna allemaal met een “o, help me toch”.¹⁰³ Voor hemzelf werd het leven eveneens moeilijker. Spier woonde weliswaar in bij een gezin, maar werd bijvoorbeeld geacht voor zijn eigen maaltijden te zorgen. Als Jood mocht hij niet meer buiten de deur eten. Hij kon nergens heen en werd steeds afhankelijker van anderen.

7.5 Spier zou een argeloos en kinderlijk vertrouwen in mensen hebben gehad

Begin juli 1942 begint Spier te kwakken met zijn gezondheid. Voor zover het binnen hun vermogen ligt, zorgen Henny Tideman, Adri Holm, Frau Nethe, Dicky de Jonge, Liesl Levie, Gera Bongers en de Starrevelds voor Spier. Ieder van hen neemt een taak op zich. Maar tegen de longkanker, zoals de diagnose pas laat in het ziekteproces wordt gesteld, valt niet te vechten. Spier overlijdt op 15 september 1942, precies een dag voordat het bevel van de Gestapo arriveert voor transport naar kamp Westerbork. Met wat hulp van Tideman en De Jonge wast Anna Nethe Spier. Samen met de familie Nethe stellen Spiers Amsterdamse vriendinnen de rouwkaart op (afb. 12).

De begrafenis vindt plaats op vrijdag 18 september 1942. Jet Rümke is de dag ervoor gearriveerd en heeft bij Tideman overnacht. In de loop van de ochtend worden losse bloemen en bloemstukken afgeleverd (afb. 13). Het is mooi weer, de zon schijnt. Circa veertig mensen komen naar begraafplaats Zorgvlied aan de Amstel. Hillesum en anderen rijden er in een rijtuig “met zwarte gordijntjes” naartoe.¹⁰⁴ Evaristos Glassner speelt in de aula onder meer een aria van Bach. Zwager Leo Krijn spreekt, Dicky de Jonge leest een stuk uit de Bijbel voor, Tideman zingt en spreekt ook. Ze vertelt dat zijn naaste vrienden gewend waren dat hij in kleine kring ernstige gesprekken voerde. Soms had hij zulke gesprekken individueel gevoerd, onder anderen met Liesl Levie, soms met haar, Tideman, en soms waren ze met zijn drieën geweest. Luchtiger onderwerpen waren bewaard voor de grotere kring. Allen hadden gezien of aan den lijve ervaren hoe Spier mensen inzicht had gegeven om zichzelf beter te kunnen begrijpen; om zoekenden in staat te stellen zich te ontwikkelen tot “stevige, frisse geesten” die “vrij, gezond

¹⁰³ Hillesum, *Het Werk*, 431 (13 juni 1942).

¹⁰⁴ Hillesum, *Het Werk*, 551 (17 september 1942).

en in harmonie met zichzelf” in het leven konden staan.¹⁰⁵ Iedereen was hem daarvoor dankbaar.

Toch spreekt Tideman niet alleen lovende woorden tijdens het afscheid in de aula van Zorgvlied. Ze acht het gepast en in de lijn van Spier om ook een kritisch geluid te laten horen. Net als iedereen had Spier “gewone menselijke eigenschappen” bezeten, eigenschappen “die niet altijd in harmonie waren met anderen”.¹⁰⁶ Die kant is volgens haar voortgekomen uit Spiers “argeloos en kinderlijk” vertrouwen in mensen, waarbij hij het vanzelfsprekend had gevonden datgene te uiten wat hem bezighield, “zoals een kind zijn moeder álles vertelt”.¹⁰⁷ Onmiddellijk voegt ze eraan toe dat het nooit Spiers intentie was geweest om een ander te kwetsen. Tenslotte was hij altijd de eerste geweest om iets weer goed te maken zodra hij had ingezien een fout te hebben gemaakt. “We zullen je missen”, eindigt Tideman haar persoonlijke woorden, “[v]ergeten zullen we je niet”.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Begrafenisverslag van Henny Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld, 24 september 1942 (archief Denise de Costa; archief Ruth Busse-Spier). Jet Rümke-Everts bracht via een brief d.d. 19 september 1942 van de begrafenis verslag uit aan haar zus Lien Bos-Everts (archief Philip Rümke).

¹⁰⁶ *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 547 (15 september 1942): “(...) in kleinigheden kon je [Spier] zo ongeduldig zijn (...)”

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ *Ibidem*.